

نقش مادر در تربیت فرزند از منظر قرآن

سید عبدالرسول حسینی نودادی^۱

چکیده

در میان اعضای خانواده بیشترین سهم تأثیرگذاری بر فرزند از آن مادران است؛ به‌ویژه در خانواده‌هایی که شیوه زیست طبیعی و مطابق با الگوها و سنت اسلامی دارند؛ که براساس آن شیر مادر بهترین غذای کودک و آغوش مادر بهترین جایگاه برای تربیت و پرورش کودکان شناخته می‌شود. بر اساس همین نگرش، بارزترین و والاترین نقشی که در کلام وحیانی قرآن، برای زنان ترسیم و مورد ستایش قرار گرفته شده نقش مادری و عهده‌داری تربیت فرزندان از سوی آنان است. زنان به حکم طبیعت و دستگاه آفرینش در سه نقش طبیعی ابراز وجود می‌کنند: نقش دختری، نقش همسری و نقش مادری. از میان این هر سه نقش آنچه جایگاه و منزلت ویژه و شایسته تعظیم و تکریم به زن می‌دهد، منزلت و جایگاه مادری است.

واژگان کلیدی: مادر، تربیت، فرزند، قرآن.

۱. دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم و سطح ۴ مرکز تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه علمیه، مدرس حوزه و دانشگاه؛ پست الکترونیکی: sarasulhoseyni@gmail.com

مقدمه

خداوند متعال بقای نسل بشر را از طریق قرار مکین یعنی وجود مادر قراردادده است. به همین جهت است که هر آنچه نیاز رشد و تربیت فرزند است در وجود او قراردادده است. مادر کانون عاطفه خانواده است. بدون وجود مادر خانواده تشکیل نمی‌شود. مادر نقطه وحدت و مرکز پرگار خانواده است. اگرچه خداوند متعال مرد را تکیه‌گاه خانواده قراردادده است اما مدیریت درون خانواده را بر عهده زن خانواده قراردادده است. بنابراین مادر بیشترین تأثیر در تربیت فرزندان داشته و مورد توجه قرار دارد. یک مادر اولین کسی است که با نوزاد ارتباط برقرار می‌کند. بلافاصله بعد از تولد، مادر اولین کسی است که از نوزاد مراقبت می‌کند. نحوه تعامل مادر با نوزاد در ماه‌های اولیه زندگی تأثیر بسیار عمیقی بر روح و روان کودک در سال‌های آینده خواهد گذاشت که آثار آن سال‌ها بعد در موقعیت اجتماعی و برخوردهای عاطفی کودکان منعکس می‌شود. یک مادر بهتر از هر فرد دیگری فرزند خود را می‌شناسد و از نزدیک مراحل تکامل رفتاری کودک را نظاره‌گر است. توجه دقیق به کارهای کودک و نیز گوش کردن به حرف‌های او سبب می‌شود که مادر بداند دقیقاً در سر فرزندش چه می‌گذرد. یک مادر آگاه به فرزندش می‌آموزد که چگونه اعتماد کند و نیز چطور انسان قابل اعتمادی باشد. وقتی که کودک این مهم را درک کند، احساس اعتماد به نفس و امنیت عاطفی خواهد داشت. به همین سبب ضروری است که وقتی فرزندتان به شما احتیاج دارد، نزدیک او بوده و به او کمک کنید تا بتواند عملکرد بهتری داشته باشد. عشق و پشتیبانی بی‌قید و شرط شما به آن‌ها کمک می‌کند تا عملکرد خود را بهبود بخشند.

بیان مسئله

قرآن کریم به تشکیل خانواده اهمیت فوق‌العاده‌ای بخشیده است. به چند هدف تشکیل خانواده مورد امر قرار گرفته است. که عبارت‌اند از: ۱- بقا و استمرار نسل بشر تا زمانی که اراده الهی است. ۲- جدایی از معصیت خدا و رهایی انسان از بند حیوانیت. ۳- تعالی انسان و هدایت او به سعادت ابدی که در این مسیر به جهت دوری از انحراف و کنترل قوه شهوت که تأثیری اساسی در انحراف دارد لازم و ضروری است. از این رو تشکیل خانواده دو نقش تربیتی داشته و مورد توجه قرار دارد. یکی نقش تربیتی برای هر یک از زن و مرد که بر اساس آیات قرآن و روایات بسیاری که در این زمینه وجود دارد، دارای اهمیت است. از این رو قرآن کریم برای کسانی که امکان ازدواج را ندارند اصل عفت را توجه داده است. در این زمینه فرموده است: *وَلَيْسَتُغْفِرِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ*^۱ زیرا برای رسیدن به سعادت ابدی عفت لازم است. و خروج از مسیر عفت به معنی قرار گرفتن در مسیر شیطان

است. دیگری تربیت نسل بعدی است که توسط خانواده انجام می‌شود. از این رو بدون وجود خانواده تربیت اساسی انجام نمی‌شود زیرا انسان با توجه به زیست اجتماعی‌اش دارای نیازهایی است که با در کنار دیگر اعضاء خانواده قرار گرفتن حاصل می‌گردد. حال در این نوشتار به نقش اصلی در تربیت که کانون عاطفه خانواده بوده و فرزند بیشتر زمان خود را تا شکل‌گیری شخصیتش با او همراه است مورد مطالعه قرار گرفته و می‌خواهیم بدانیم نقش مادر در تربیت فرزند چیست؟

جایگاه شایسته زنان در نقش مادری

قرآن نهاد خانواده را کانونی برای تربیت (پرورش استعدادهای درونی) و رشد توانایی‌های بالقوه فرزندان می‌شناسد و برای سامان‌یابی ثمربخش وظیفه کودک‌پروری، نقش و کارکرد هر یک از پدر و مادر را تعیین می‌کند: «وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنِمْ الرِّضَاعَةَ وَ عَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَ كِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَ لَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَالِدِهِ»^۱. برخی پنداشته‌اند که این تقسیم وظیفه به عصر و زمانی نظر دارد که مادران خانه‌نشین بوده‌اند. از سوی دیگر قرآن خود تصریح کرده است که این حکم، الزامی نیست؛ بنابراین می‌تواند مؤسسات پرورش کودک، پدر و یا هرکسی دیگری جانشین مادر شود و تربیت کودک را بر عهده بگیرد. و برای شیر مادر نیز غذاهای مناسب، جایگزین گردد.

در پاسخ باید گفت: این تقسیم وظایف بین پدر و مادر، در نگره قرآنی، نه دل‌بخوانانه و فاقد بنیان‌های معرفتی و انسان‌شناختی که برآمده از متن طبیعت، آفرینش و استعدادهای متفاوتی است که برای هر یک از زن و مرد وجود دارد، استعدادهای طبیعی مرد همچون توانایی جسمی، سخت‌کوشی، خشونت و... او را در جایگاه نان‌آور و پاسبان خانواده قرار داده است. مهر و عطوفت، ظرافت و لطافت طبع، صلح‌جویی، رقت قلب، شکیبایی و... زن را وظیفه مادری، تربیتی و پرورشی بخشیده است. این حقیقت در دنیای امروز که دنیای فاصله‌گرفتن مادران از فرزندان و پرداختن به کار بیرون از منزل است، نسبت به سایر زمان‌ها روشن‌تر شده است که هیچ، جایگزینی برای شیر مادر نمی‌توان سراغ گرفت و هیچ پرورش‌گاهی نمی‌تواند

^۱. بقره/۲۳۳. مادران فرزندان خود را دو سال تمام شیر می‌دهند (این) برای کسی است که بخواهد دوران شیرخوارگی را تکمیل کند و بر آن کس که فرزند برای او متولد شده (پدر) لازم است خوراک و پوشاک مادر را به طور شایسته (در مدت شیردادن پردازد) هیچ‌کس موظف به بیش از مقدار توانایی خود نیست، نه مادر (به خاطر اختلاف با پدر) حق ضرر زدن به کودک را دارد و نه پدر.

احساس، عاطفه، گرما، آرامش، نیروبخشی و سایر کارکردهای روانی و عاطفی آغوش مادر را جبران کند.^۱

این وظیفه در تربیت جسمی و رشد فرزند در مرحله اول و پس از آن روان کودک و تربیت اخلاقی وی مورد توجه است. به همین دلیل در روایات بسیاری در نقش زن و تأثیر حالات او در دوران شیردهی بر فرزند تأکید شده است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ (هیچ شیری برای نوزاد بهتر از شیر مادر نیست).^۲

امام صادق علیه‌السلام از امیرمؤمنان نقل می‌کند: مَا مِنْ لَبَنِ رُضِعَ بِهِ الصَّبِيُّ أَعْظَمَ بَرَكَهً عَلَيْهِ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ (هیچ شیری برای تغذیه نوزاد، با برکت تر از شیر مادرش نیست).^۳

در این دو روایت بهترین و مؤثرترین غذا که در تربیت جسمی و روحی کودک و نیز مؤثر در تربیت جنسی و نیز تربیت دینی و اجتماعی اوست شیر مادر معرفی شده و بالاتر از شیر مادر در تربیت از انواع غذاها غذایی معرفی نشده است.

از جمله روایاتی که این اثرات را تصریح کرده و نهی از شیر دادن زنان با صفات منفی برای فرزند داشته‌اند به روایات ذیل می‌توان اشاره نمود.

علی علیه‌السلام از پیامبر صلی‌الله علیه و آله روایت می‌کند که فرمود: إِيَّاكُمْ أَنْ تَسْتَرْضِعُوا الْحَمَقَاءَ، فَإِنَّ اللَّبْنَ يَنْشِئُهُ عَلَيْهِ (مبادا برای شیر دادن به فرزند خود از زن احمق استفاده کنید زیرا شیر پایه و اساس رشد و تربیت فرزند است)^۴

رسول خدا صلی‌الله علیه و آله فرمود: تَوَقَّوْا أَوْلَادَكُمْ لَبَنَ الْبَغِيَّةِ وَالْمَجْنُونَةِ، فَإِنَّ اللَّبْنَ يَعْدَى (از شیر دادن زن بدکاره و دیوانه برای فرزندانتان پرهیز کنید، زیرا شیر اثر خود را می‌گذارد)^۵

^۱ . بنیامین اسپاک، تغذیه، تربیت و نگهداری کودک، ترجمه احمد میرعابدینی، ص ۵۴۴.

^۲ . نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، موسسه آل‌البیت، قم، ۱۳۶۰، ج ۱۵

^۳ . حر عاملی، محمد بن الحسن، وسائل الشیعه، موسسه آل‌البیت، قم، ج ۱۵

^۴ . نوری، حسین بن محمد تقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، موسسه آل‌البیت، قم، ۱۳۶۰، ج ۱۵

^۵ . حجازی شهرضایی، مهدی، درر الاخبار، دفتر مطالعات اسلامی، ج ۲، باب رضاع

حضرت امام صادق علیه‌السلام: رِضَاعُ الْيَهُودِيَّةِ وَالنَّصْرَانِيَّةِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ رِضَاعِ النَّاصِبِيَّةِ، فَاحْذَرُوا النَّصَابَ أَنْ تُظَاهِرُوهُمْ (شیر دهنده یهودی و یا نصرانی نزد من بهتر است از شیر دادن زنان ناصبی، پس زنان ناصبی را به دایگی انتخاب نکنید)^۱

در این روایات از شیر دادن زنان کم عقل به فرزندان و انتخاب این‌گونه زنان به‌عنوان دایه برای فرزند نهی شده است و نیز از زنان مجنون و زنانی که از نظر اعتقادی و پذیرش دین با دین اسلام مخالفاند. زیرا تربیت فرزند در گرو سلامت روحی و روانی و دینی زنانی است که در دوران شیردهی وظیفه تربیت و رشد این فرزندان را به عهده‌دارند.

با توجه به جایگاه ویژه مادران است که در قرآن کریم هر جا سخن از والدین به میان آمده است در هیچ کجا به‌صورت اختصاصی پدر را مورد توجه قرار نداده است. بلکه در سه جای قرآن نهایت احترام را بعد از تأکید بر هر دوی آن‌ها به مادر اختصاص داده است. با تأکید بر سختی‌هایی که مادر در دوران حمل، وضع حمل و دوران شیردهی، جایگاه مادر و تحریک عاطفه فرزند و نیز تأثیر عاطفه در تربیت اخلاقی فرزند توسط مادر مورد دقت قرار دارد. خداوند در آیات ۲۳۳ سوره مبارکه بقره و ۱۴ لقمان و ۱۵ احقاف به این مهم توجه داده است.^۲ با توجه به این آیات می‌توان به این نکته اشاره کرد که تشکیل فرزند و شکل‌گیری جسمی، عاطفی و اخلاقی او و حتی تأثیر وراثت و ژنتیک بر فرزند از طریق مادر به‌مراتب بیشتر از پدر خواهد بود. از این رو مادر نقش مهمی در تربیت جسمی، روحی و اخلاقی بلکه در تربیت اعتقادی فرزند دارد.

زمینه‌سازی تربیت فرزند

یکی از اهداف مهم ازدواج، تولید و پرورش فرزند است. در اسلام اصل فرزندداری تقدیس شده است و سفارش شده که باید همسران زایا، گزینش شوند.^۳ انسان علاقه‌مند است که نسل او ادامه داشته باشد. زنان در این زمینه قوی‌تر

۱. نوری، حسین بن محمد تقی، مستترک الوسائل و مستنبط المسائل، موسسه آل‌البیت، قم، ۱۳۶۰، ج ۱۵

۲. وَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حَمَلَتْهُ أُمُّهُ وَهَنًا عَلَى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ أَنْ اشْكُرْ لِي وَوَالِدَيْكَ إِلَى الْمَصِيرِ (لقمتن / ۱۴) وَوَصَيَّنَا الْإِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ إِحْسَانًا حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمَلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي إِنِّي تُبْتُ إِلَيْكَ وَإِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ (احقاف / ۱۵)

۳. حر العاملی، محمد بن حسن، ج ۱۴، ابواب مقدمات النکاح، باب ۱۶، حدیث ۱-۳.

از مردان هستند. انگیزه مادری در زنان بسیار قدرتمندانه عمل می‌کند. به همین جهت مادر کانون مهر و عطف است به حساب می‌آید. خداوند در سوره قصص آیات ۱۰ تا ۱۳ جریان مادر موسی را مطرح می‌کند. دل مادر موسی از هر چیزی جز یاد فرزند فارغ بود. آن قدر در فراق فرزندش بی‌تابی می‌کرد که بدون عنایت خداوند، نمی‌توانست خود را نگه دارد. بنابراین می‌توان گفت: که زنان برای فرزند اهمیت زیادتری قائل هستند و از سوی دیگر فرزند به مادر وابستگی زیادتری دارد. «رابطه زیستی فرزند با مادر که در مرحله‌ای موجود زیست‌شناختی واحدی به حساب می‌آیند، وابستگی کامل حیاتی به مادر دارد و سپس تا چند ماه فقط از مادر تغذیه می‌کند، این فرایند، موجب روابط عاطفی شدید و عمیق بین آن دو است»^۱.

دیانت برترین ملاک‌های انتخاب همسر

قرآن کریم بهترین راه‌های موجود برای زمینه‌سازی تربیت فرزند ارائه نموده است. هر یک از والدین حق این را دارند که بهترین همیار برای تربیت فرزندی صالح را انتخاب نموده و از این روش بهترین هدیه الهی را داشته باشند. لذا راهکارهای قرآن اختصاص به یکی از والدین نداشته بلکه به هر دو طرف این توصیه‌ها را دارد.

قرآن کریم دیانت همسر را امری وجودی و مؤثر در تربیت فرزند می‌داند. بنابراین به هر یک از پدر و مادر امر می‌کند که همسری را انتخاب نمایند که متدین باشد. این ملاک بر همه ملاک‌های دیگر در انتخاب همسر اولویت دارد. وَ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَ وَّ لَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكَةٍ وَّ لَوْ أَعْجَبَتْكُمْ وَّ لَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا وَّ لَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّنْ مُّشْرِكٍ وَّ لَوْ أَعْجَبَكُمْ أُولَئِكَ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَّ اللَّهُ يَدْعُوا إِلَى الْجَنَّةِ وَّ الْمَغْفِرَةِ بِأَذْنِهِ وَّ يَبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ. با زنان مشرک ازدواج نکنید تا ایمان آورند و یک کنیز با ایمان بهتر است از خانمی مشرک هر چند آن خانم مورد شگفت و خوشایندتان باشد و با مردان مشرک ازدواج نکنید تا ایمان آورند که یک برده مؤمن از آقایی مشرک بهتر است هر چند که مورد شگفت و خوشایند شما باشد آری مشرکین شما را به سوی آتش دعوت می‌کنند و خدا به سوی جنت و مغفرتی به اذن خود می‌خواند و آیات خود را برای مردم بیان می‌کند تا شاید متذکر شوند.^۲

^۱. سالاری فر، محمد رضا، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، ص ۵۹.

^۲. بقره / ۲۲۱

در این آیه با اشاره به تعجبی که ممکن است حاصل برخی از ملاک‌های انتخاب همسر باشد به برتری ملاک دیانت بر دیگر ملاک‌های انتخاب همسر تکیه کرده است. طبرانی در تفسیر آیه با اشاره به این که این آیه در مورد حذیفه بن یمان نازل شده است می‌گوید: *وَلَأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَ لَوْ أَعْجَبَتْكُمْ؛* مقصود این است که ازدواج با کنیز مؤمنه به مراتب بهتر است از زن آزادی که موحد نیست و به شرک گرفتار است اگر چه این زن به لحاظ زیبایی و دارایی تو را به تعجب وادارد.^۱

پذیرش دین برتری‌هایی را به دنبال دارد که در افراد بی‌دین یافت نمی‌شود. قرآن کریم به این نکته اشاره کرده و عفت را نتیجه پذیرش دین می‌داند. لذا دستورات و احکام خود را متوجه مؤمنین نموده است. در بین این احکام برخی جنبه فردی داشته و برخی جنبه عمومی. از آنان که جنبه عمومی دارند عفت را می‌توان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین احکام دانست. در تأثیر عفت در تربیت فرزند همین بس که امام صادق علیه‌السلام فرمودند: *إِنَّ لَوْلِدِ الزَّانَا عِلْمَاتٍ أَحَدَهَا بُغْضًا أَهْلَ الْبَيْتِ وَ ثَانِيهَا أَنَّهُ يَحِنُّ إِلَى الْحَرَامِ الَّذِي خُلِقَ مِنْهُ وَ ثَالِثُهَا الْاسْتِخْفَافُ بِالذِّنِّ وَ رَابِعُهَا سُوءُ الْمَحْضَرِ لِلنَّاسِ وَ لَا يُسِيءُ مَحْضَرٌ إِخْوَانِهِ إِلَّا مَنْ وُلِدَ عَلَى غَيْرِ فِرَاشٍ أَبِيهِ أَوْ مَنْ حَمَلَتْ بِهِ أُمُّهُ فِي حَيْضِهَا.* برای فرزندی که از زنا متولد شده است علاماتی است: ۱- دشمنی با ما اهل بیت ۲- علاقه به اصلش یعنی همان حرامی که از آن به وجود آمده است ۳- سبک شمردن دین ۴- بد محضر بودن به این معنا که مردم برخورد و نشست و برخاست با وی را دوست ندارند. و کسی برای برادران خود بد محضر نیست مگر اینکه نطفه‌اش از حرام یا حیض بسته شده باشد.^۲

بنابراین خداوند متعال به این نکته مهم در قرآن کریم تکیه نموده و تأثیر آن را در تربیت فرزند مورد توجه قرار داده است.

با اشاره به داستان حضرت نوح پیامبر در قرآن و فرزند او که در سوره مبارکه هود بیان شده است می‌توان به نقش مادر در تربیت دست یافت. خلاصه داستان در این سوره که در

^۱ - طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، ۶جلد، دار الکتب الثقافی - اردن - اربد، چاپ: ۱، ۲۰۰۸ م.

ج ۱ ص ۳۸۱

^۲ - ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، ۲جلد، جامعه مدرسین - قم، چاپ: اول، ۱۳۶۲ ش. ج ۱؛ ص ۲۱۷

آیات ۴۲ تا ۴۷ بیان شده است این‌گونه است که: هنگامی که طوفان برای هلاکت دشمنان خدا شروع شد نوح فرزند خود را صدا زده تا او را نجات دهد. اما فرزند به سخن پدر اعتنا نکرده و در پاسخ او گفت: به کوه پناه می‌برم تا خود را نجات دهم. نوح که فرزند خود را در هلاکت دید صدا زد خداوندا به من وعده دادی که اهل تو را نجات می‌دهم و فرزندم از اهل من است او را نجات بده. خداوند در پاسخ نوح پیامبر نسبت فرزندش را نفی نموده و او را عمل ناصالح می‌داند.

این سخنان در کنار آیه‌ای که بیان احوال اعتقادی همسر نوح است^۱ ما را به این نتیجه می‌رساند که مادر در شکل‌گیری شخصیت فرزند تأثیر فوق‌العاده‌ای دارد.

مادر کانون عاطفه خانواده

قرآن کریم آرامش خانواده را در گرو وجود مادر دانسته و می‌فرماید: وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ^۲. و از آیات خداوند این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی (زوج‌هایی) قرارداد برای اینکه در کنار آن‌ها آرامش حاصل کنید و بین شما دوستی و رحمت قرارداد همانا در آن نشانه‌هایی است برای گروهی که اهل تفکرند و اندیشه‌اند.

در این آیه تصریح دارد که در کنار مادر خانواده هم برای پدر خانواده و هم برای فرزندان خانواده آرامش حاصل می‌گردد. این نکته را با دقت در لتسکنوا که جمع است و الیها که ضمیرها مفرد مؤنث است می‌توان فهمید. زیرا جمع لتسکنوا بیان‌گر این است که نه تنها برای همسر بلکه برای همه اعضای خانواده مایه آرامش است و الیها نیز بیان‌گر این است که نقطه مرکزی و کانون آرامش و آسایش خانواده همسر خانواده و مادر خانواده است. و نیز از جمله جعل بینکم موده و رحمه می‌توان فهمید که نقطه مرکزی و حلقه وصل این دوستی و رحمت در خانواده مادر است. این نکته هم قابل توجه است که در مورد وجود مادر و انتخاب همسر

۱ - ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا امْرَأَتَ نُوحٍ وَ امْرَأَتَ لُوطٍ كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحِينَ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللَّهِ شَيْئًا وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّٰخِلِينَ. تحریم / ۱۰

۲ - روم / ۲۱

برای ادامه زندگی و انتخاب مادر برای تربیت فرزندان سالم و صالح نیاز به تفکر و اندیشه است که چه کسی را به‌عنوان همسر برای خود و مادر برای فرزندان خانواده انتخاب کنیم. علامه طباطبایی در المیزان با بیان فرق بین منطق احساس و منطق تعقل به اینکه منطق احساس انسان را برای رسیدن به نفع دنیوی تحریک می‌کند و ممکن است در این مسیر متضرر شود و به منفعت نرسد و منطق تعقل انسان را به تبعیت از حق و حقیقت تشویق می‌کند که ۹ در این مسیر اگر به منفعت دنیوی برسد به دنبال بهترین منفعت است و اگر به منفعت دنیوی نرسد به آنچه در نزد خداست که باقی می‌ماند و بهترین منفعت است توجه می‌کند. به جایگاه احساس و تعقل پرداخته است. در این راستا این دو منطق را مکمل همدیگر می‌داند.^۱

با توجه به این نکته می‌توان گفت که جایگاه احساس و عاطفه در کانون خانواده به‌عنوان مکمل تعقل و قانون مدیریت خانواده است. اگر شما مهربان بوده، به او عشق بورزید و در فعالیت‌های روزانه در کنار او باشید، او نیز به‌صورت خودبه‌خود یاد می‌گیرد که وقتی بزرگ شد مهربان و رؤوف باشد. رفتار شما با فرزندتان نه تنها در دوران کودکی بلکه بعد از بزرگ شدن او نیز بر رشد و تکاملش آثار دائمی می‌گذارد.

تأثیر حالات روحی و روانی مادر بر فرزند

در تمام فرهنگ‌ها رابطه عاطفی بسیار نزدیکی میان والدین و فرزند وجود دارد. این روابط، عامل مهم در رشد جسمی و روحی فرزند است و از طریق همین روابط عاطفی، فرزند توان اجتماعی شدن و ازجمله برقراری ارتباط مناسب با همسر آینده و سایر افراد جامعه را پیدا می‌کند. فرزند خواهی به‌عنوان یک نیاز انسانی، در اسلام مورد توجه واقع شده است. به نحوی که بسیاری از پیامبران الهی و مؤمنان صالح از خداوند طلب فرزند می‌کردند: «فهب لی من لدنک ولیاً یرثنی و یرث من آل یعقوب»^۲.

^۱ - طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ۲۰ جلد، مؤسسه‌ی الأعلمی للمطبوعات - لبنان - بیروت، چاپ: ۲، ۱۳۹۰ ه.ق. ج ۴ ص ۱۱۲

^۲ . مریم/۵-۶.

از آنجا که مادر یک ماهیت لطیف دارد، باید امورات را با نگرش مثبت اداره کند. یک مادر مثبت اندیش به فرزند خود می‌آموزد که مهم نیست زندگی چقدر سخت باشد، ما می‌توانیم مشکلات را به بهترین شیوه پشت سر بگذاریم. به این منظور می‌توانید مسائل ساده را برای کودک خود مطرح کنید و نیز توضیح دهید که چگونه باید به بهترین روش آن‌ها را حل کرد.

هدف مهم ازدواج تداوم نسل بشری و تربیت نسل است. در این میان مادر قوی‌ترین تأثیر زیستی و تربیتی را بر فرزند دارد. به‌گونه‌ای که فقدان مادر نه تنها برای فرزندان مشکلات روانی و عاطفی به بار می‌آورد که مشکلات زیستی را هم سبب می‌شود. زیرا مادر در یک مرحله از حیات فرزند که دوره جنینی باشد از نظر زیستی با او یک موجود به حساب می‌آید. فقدان مادر در این دوره با مرگ و پایان زندگی جنین همراه است. در دوره شیرخوارگی فقدان مادر، مشکلات بیماری برای نوزاد را به همراه دارد و از نظر روانی چه در دوره حیات جنینی و چه در دوره شیرخوارگی و نیز مراحل بعد، فرزند کاملاً به مادر وابسته است و فقدان مادر مشکلات عمیق روانی و عاطفی را بر کودک تحمیل می‌کند. تأثیر بی‌بدیل مادر بر فرزند در دوره جنینی و شیرخوارگی و نیز دوره کودکی از چند جهت قابل توجه است:

یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر تربیت فرزند ویژگی‌های مادر است. اگر مادر در دوره جنینی از نظر روحی و روانی در وضعیت مناسب و بهنجاری باشد، جنین هم متأثر از وضعیت مناسب مادر به راحتی تغذیه دوران جنینی را پشت سر می‌گذارد و دچار نقض عضو و یا ناسلامتی جسمی و روانی نمی‌گردد. در اسلام تأثیر اخلاق و ویژگی‌های روانی و روحی مادر بر فرزند مورد توجه واقع شده است، به همین جهت برای انتخاب زن به‌عنوان همسر ویژگی‌های زیادی را مدنظر گرفته است: شرایطی را که روایات برای مرد به‌عنوان همسر مطرح کرده است بیشتر برای تحصیل آسایش همسر(زن) است. اما شرایطی را که برای زن بیان کرده است، بیشتر از همه مربوط به تأثیر آن شرایط بر فرزند است.^۱ از مجموع روایاتی که درباره ملاک‌های گزینش زن به‌عنوان همسر دلالت دارد، می‌توان این ویژگی‌ها را برای گزینش همسر برشمرد: حسن خلق، شوهر دوست، زایا، اصالت و نجابت خانوادگی، عقیف، دین‌دار، مهربانی و نرم‌خو، رنگ روشن پوست، مطیع شوهر، خنده‌رو، حافظ و امانت‌دار مال شوهر،

^۱ - حسینی‌زاده، سید علی، ۵۲. تربیت فرزند، ص ۵۲.

خوش‌بو، باکره و دارای عقل و ادب.^۱ بسیاری از ویژگی‌های ذیل ناظر بر تأثیرگذاری مادر بر فرزند است که زمینه‌های مناسب تربیت را از طریق انتقال ویژگی‌های مثبت مادر به فرزند مهیا می‌سازد. آیه‌ی ذیل در تأثیرگذاری مادر بر روحیات فرزند را به روشنی دلالت می‌کند

روح پاک مادر: «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ»، جسم سالم: «نَبَاتًا حَسَنًا»، تعلیم و تربیت الهی: «كَفَّلَهَا زَكَرِيَّا»، تغذیه پاک: «وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا».^۲

زمانی قحطی مدینه را فراگرفت، روزی حضرت فاطمه (س) مقداری نان و گوشت خدمت پیامبر آورد. پیامبر (ص) پرسید: در زمان قحطی این غذا کجا بوده است؟ حضرت فرمود: «هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» پیامبر فرمود: خدا را شکر که تو را مانند مریم قرارداد. آنگاه پیامبر، حضرت علی و امام حسن و امام حسین (ع) را جمع کرد و همگی از آن غذا خوردند و به همسایگان نیز دادند.^۳

«فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ اِنِّي وَضَعْتُهَا اُنْثَىٰ وَاَللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَاَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْاُنْثَىٰ وَاِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَاِنِّي اُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ».^۴ پروردگارش او را به طرز نیکویی پذیرفت و بطور شایسته (گیاه وجود) او را رویانید و پرورش داد «فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَاَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا» جمله اخیر اشاره به نکته لطیفی دارد و آن اینکه کار خداوند، انبات و رویانیدن است یعنی همان‌گونه که در درون بذر گل‌ها و گیاهان استعدادهایی نهفته است، در درون وجود آدمی و اعماق روح و فطرت او نیز همه گونه استعدادهای عالی نهفته شده است که اگر انسان خود را تحت تربیت مربیان الهی که باغبان‌های باغستان جهان انسانیت است قرار دهد، به سرعت پرورش می‌یابد و آن استعدادهای خداداد آشکار می‌شود.

سپس می‌افزاید: «خداوند زکریا را سرپرست و کفیل او قرارداد» «وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا» هر چه بر سن مریم افزوده می‌شد، آثار عظمت و جلال در وی نمایان تر می‌گشت و به‌جایی رسید که

^۱ - حر العاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه، ابواب مقدمات النکاح، باب ۵ تا ۲۱.

^۲ - آل عمران/ ۳۷.

^۳ - حقی بر وسوی، اسماعیل، تفسیر روح‌البیان، ج ۲، ص ۲۹.

^۴ - آل عمران/ ۳۶. پس چون فرزند را به دنیا آورد گفت: پروردگارا! من دختر زاده‌ام - در حالی که خداوند به آنچه او زاده داناتر است و پسر مانند دختر نیست و من نامش را مریم نامیدم و من او و فرزندانش را از (شر) شیطان رانده شده، در پناه تو قرار می‌دهم.

قرآن در ادامه این آیه درباره او می‌گوید: «هر زمان زکریا وارد محراب او می‌شد غذای جالب خاصی نزد او می‌یافت»، «كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا» زکریا از روی تعجب، روزی «به او گفت این غذا را از کجا آوردی»، «قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنَّى لَكِ هَذَا» مریم در جواب «گفت: این از طرف خداست و اوست که هر کس را بخواهد بی‌حساب روزی می‌دهد»

«قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ»^۱.

بر اساس آیه و استفسار از من استتعت منهم بصوتک و اجلب علیهم بخیلک و رجلیک و شارکهم فی الأموال و الأولاد و عدتهم و ما یعدهم الشیطان إلا غرورا^۲ (و هر کدام از آن‌ها را می‌توانی با صدای خودت تحریک کن و لشکر سواره و پیاده‌ات را بر آن‌ها گسیل دار و در ثروت و فرزندانشان شرکت جوی و آن‌ها را با وعده‌ها سرگرم کن ولی شیطان جز فریب و دروغ وعده‌ای نمی‌دهد.) می‌توان به این نکته اشاره کرد که شراکت شیطان در فرزندان انسان برای گمراهی آنان از طریق مادران و حالات روانی آنان اتفاق می‌افتد. بنابراین اگر مادر از افرادی باشد که خداوند متعال در مورد آنان می‌فرماید: إِنَّ عِبَادِي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ وَ كَفَىٰ بَرْبِكُمْ وَكَيْلًا^۳ (همانا تو را بر بندگان خاص من تسلط نیست و کافی است که پروردگارت حافظ آن‌ها می‌باشد). شیطان در او راه نفوذی ندارد بنابراین فرزندی که از این مادر تولد یافته و تربیت شود نیز منافذ وسوسه شیطان در وجود او بسته خواهد بود و شیطان را یارای نفوذ در او نخواهد بود.

نتیجه

مادر ستون خانه است و اعضای آن را در کنار هم نگه می‌دارد به همین ترتیب به کودک خود نیز اهمیت کانون گرم خانواده را می‌آموزد. بسیار مهم است که به این موضوع توجه کنید، سعی کنید وعده‌های غذایی را کنار هم و دورهم میل کرده و به کودکان بیاموزید که وقت گذراندن با اعضای خانواده چقدر حائز اهمیت است.

^۱ - بابایی، احمد علی، برگزیده تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۲۸۰-۲۸۱.

^۲ - اسراء / ۶۴

^۳ - اسراء / ۶۵

بر اساس آیات قرآن کریم و مباحث مطروحه در این مقاله به این نتیجه می‌رسیم که مادر کانون عاطفه خانواده است. رابطه بین عاطفه و منطق تعقل در استمرار و بقاء روابط افراد در خانواده رابطه تکمیلی است. این رابطه به واسطه دیانت مادر و رابطه توحیدی آن تقویت یافته و مودت و رحمت در بین افرادی که دیانت آن‌ها محکم‌تر است بیشتر و با دوام‌تر است.

مادر مؤثرترین فرد در خانواده است زیرا در چند نقش مهم مؤثر واقع می‌شود. در نقش مادری در تربیت فرزندان و تأمین رابطه عاطفی بین فرزندان و در نقش همسری تأمین نیازهای همسر و ایجاد رابطه بین پدر و فرزندان. و در نقش خواهری نیز رابطه بین مادر و پدر و نیز برادران و دیگر افراد خانواده. همچنین محرکه نیروی غیرت خانواده و تعیین محدودیت‌های خانواده و ارتباط خانواده با دیگر خانواده‌های اجتماع انسانی.

بنابراین بر اساس آیات قرآن خانواده‌ای می‌تواند بهترین کانون را داشته باشد که بهترین مادر در بین آن‌ها و بهترین همسر برای مرد و بهترین خواهر در بین فرزندان وجود داشته باشد.

بنابراین در انتخاب چنین خانواده‌ای و نیز چنین همسری می‌بایست به ملاک‌های انتخاب همسر توجه ویژه داشت.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

- ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغه، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۷۹ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، ۲ جلد، جامعه مدرسین - قم، چاپ: اول، ۱۳۶۲ ش.
- ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی، دعائم الإسلام، مؤسسه آل البیت، قم، چاپ، دوم، ۱۳۸۵ ق.
- ابن مغزلی، علی بن محمد، مناقب امام علی بن ابی طالب (ع) دارالاضواء، بیروت، ۱۴۲۴ ق.
- ابوالفتوح رازی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۶.
- اسماعیلی، حمید، والدین و تربیت نسل جوان، طلوع مهر، ۱۳۸۲.
- اعرافی، علیرضا، تربیت فرزند با رویکرد فقهی، قم، مؤسسه عرفان و اشراق، ۱۳۹۵.
- اعرافی، علیرضا، فقه تربیتی (فقه عبادی) قم، مؤسسه اشراق و عرفان، ۱۳۹۶.
- انصاری، قدرت الله، موسوعه احکام الاطفال و ادلتها، ناشر، مرکز فقهی ائمه اطهار، قم، ۱۳۹۱۴.

- آقایپروز، علی و همکاران، مدیریت در اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
- آلوسی، سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه چاپ نهم، ۱۳۸۳.
- باقری، خسرو «پژوهشی برای دستیابی به فلسفه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران» ۱۳۸۰.
- بحرانی سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، ناشر: بنیاد بعثت، تهران، سال چاپ: ۱۴۱۶ ق.
- بروجردی، آقا حسین، جامع أحادیث الشیعة، ناشر: انتشارات فرهنگ سبز، ۱۳۸۶.
- بروس، کوئن، درآمدی به جامعه شناسی، ترجمه محسن، بی تا، بی جا.
- بستانی، فؤاد افرام، مهیار، رضا، فرهنگ ابجدی، انتشارات اسلامی، تهران، ۱۳۷۵ ش.
- بلاغی نجفی، محمد جواد، آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن، بنیاد بعثت، قم، ۱۴۲۰ ق.
- بهشتی، سید محمدحسین، نقش آزادی در تربیت کودکان، تهران، بقعه، ۱۳۸۶.
- پسندیده، عباس و همکاران، الگوی سلسله مراتب قدرت در خانواده، فصلنامه علوم حدیث، دار الحدیث، ش ۷۰
- پطرس، فرماج، ایضاح التعلیم المسیحی، مطبعة الابهاء المرسلین الیسوعیین، ۱۸۸۲ م، ۱۴۰۴ ق.
- جزائری، نعمت الله، قصص الأنبياء (قصص قرآن) ناشر، انتشارات فرحان، تهران، ۱۳۸۱ ش.
- جعفری یعقوب، تفسیر کوثر، بی جا، بی تا.
- جلال الدین سیوطی، تفسیر الجلالین، ناشر، مؤسسه النور للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۶ ق.
- جمعی از نویسندگان، منتهی الارب فی لغه العرب، ناشر، دانشگاه تهران، ۱۳۸۸.
- جینا لمبروزو، روح زن، برگردان پری حسام شه رئیس، نشر دانش، تهران، ۱۳۶۹ ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البیت، قم، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق.
- حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ناشر: جامعه مدرسین، قم، ۱۳۶۳ ق.
- حسینی مرعشی، سید نورالله، احقاق الحق، ناشر کتابخانه‌ایت الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۹ ق.
- حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف، نشر آرا، ۱۳۸۵.
- حسینی، فاطمه ومنور یزدی، رابطه ساختار قدرت در خانواده با هوش هیجانی زنان، مطالعات جوانان، ص ۱۵۷ - ۱۷۰.
- حسینی زاده، سیدعلی، بررسی مسائل تربیتی جوانان در روایات، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۶.
- حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس، ناشر، دارالفکر، بیروت سال، ۱۴۱۴ ه ق.
- حقوق فرزند بروالدین، ص ۱۹۴-۱۹۵
- حقی بروسوی، اسماعیل، تفسیر روح البیان، ناشر، دارالفکر، بیروت، سال ، بی تا.
- خوارزمی، المؤید الموفق بن المالکی، در مقتل الحسین (ع) قم، انوار الهدی، بی تا.
- داود العطار، موجز علوم القرآن، ناشر، مؤسسه اعلمی، بیروت، ۱۴۱۵ ق، ۱۹۹۵ م.
- داوودی، محمد، سیره تربیتی پیامبر و اهلبیت (ع) تربیت دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۴.
- دزکام، علی، تفکر فلسفی غرب، قم، نشر معارف، ۱۳۸۴.
- دینوری، ابن قتیبه، عیون الاخبار، دارالکتب العلمیه، بیروت، بی تا.

- راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ قرآن، ناشر، دار القلم، بیروت، ۱۴۱۲ ق.
- رحمانی، امیر، بررسی فقهی مدیریت در روابط زن و شوهر، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۹۱.
- رکنی یزدی، محمد مهدی، آشنایی با علوم قرآنی، ناشر، آستان قدس، ۱۳۷۹.
- زارعی توپخانه، محمد و همکاران، رابطه ساختار قدرت پدرمحور در خانواده اصلی فرد با کارآمدی خانواده، مطالعات اسلام و روانشناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲ ش.
- زنجانی عمید، عباسعلی، فقه سیاسی، تهران، انتشارات امیرکبیر، بی تا.
- سالاری فر، محمد رضا، خانواده در نگرش اسلام و روان‌شناسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۵.
- سبزواری نجفی، محمد بن حبیب الله، ارشاد الازدهان الی تفسیر القرآن، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، بیروت، ۱۴۱۹ ق.
- سعیدیان، فاطمه، بررسی رابطه بین ساختار قدرت در خانواده با تعارضات زناشویی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت معلم، تهران، ۱۳۸۲ ش.
- سعیدیان، فاطمه، بررسی رابطه بین ساختار قدرت در خانواده با تعارضات زناشویی؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد.
- سکری سرور، محمد، نظام الزواج فی الشرایع الیهودیة و المسیحیة، دارالفکر العربی، بی تا.
- سید قطب بن ابراهیم شاذلی، فی ظلال القرآن، ناشر: دارالشروق، بیروت، قاهره، ۱۴۱۲ ق.
- سیوطی جلال الدین، الدرالمثور، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۴ ق.
- شرفی، محمد رضا، خانواده متعادل، آناتومی خانواده، بی تا، بی جا.
- شفیعی مازندرانی، سیدمحمد، وظائف تربیتی خانواده از دیدگاه روانشناسی اسلامی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۱.
- شکوه نوابی نژاد، مشاوره‌ی ازدواج و خانواده درمانی، بی تا.
- شهریار، زر شناس، واژه نامه فرهنگی، سیاسی، ناشر کتاب صبح، ۱۳۸۲.
- شهید ثانی، زین‌الدین، منیة المرید، مصحح، مختاری، رضا، ناشر، مکتب‌الإعلام الإسلامی، قم، ۱۴۰۹ ق.
- صادقی‌تهرانی، محمد، الفرقان فی تفسیر القرآن، انتشارات فرهنگ اسلامی، قم، ۱۳۶۵ ش.
- صانعی، صفدر، بهداشت ازدواج از نظر اسلام، ناشر، گلی، ۱۳۶۹.
- صدوق، محمد بن علی بابویه القمی، من لایحضره فقیه، قم جامعه مدرسین، ۱۳۶۷.
- صفار، محمد بن حسن، بصائرالدرجات فی فضائل آل محمد (ص) مکتبه آیه الله المرعشی نجفی، بی تا.
- طباطبایی، محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ق.
- طبرانی، سلیمان بن احمد، التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)، ۶ جلد، دار الكتاب الثقافی - اردن - اربد، چاپ: ۱، ۲۰۰۸ م.
- طبرسی، علی بن حسن، مشکاة الأنوار، ترجمه هوشمند و محمدی، دار الثقلین، قم ۱۳۷۹ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات ناصر خسرو، تهران ۱۳۷۲ ش.
- طبرسی، فضل بن حسن، مکارم الاخلاق، قم، شریف رضی، ۱۴۱۲ ق.
- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.

- طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الأحکام، ناشر، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ ق.
- ظهیری، هوشنگ، سروش فتوحی، مدیریت خانواده در نظریه‌های جامعه‌شناسی در مقایسه با نظریه علامه طباطبایی، پژوهش‌نامه قرآن و حدیث، ش ۸، زمستان ۱۳۸۹ ش.
- عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، ناشر، اسماعیلیان قم، سال، ۱۴۱۵ ق.
- عسکری، امام یازدهم (ع) تفسیر منسوب به امام عسکری (ع) مدرسه الإمام المهدی (عج) قم، ۱۴۰۹ ق.
- عسکریان، مصطفی، سازمان و مدیریت آموزش و پرورش، چاپ دوم، بی تا.
- علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، ناشر، قم، دارالکتاب، ۱۴۰۴ ق.
- غلامی، یوسف علی، اخلاق و رفتارهای جنسی، دفتر نشر معارف، ۱۳۸۸.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن، روضه الواعظین، بی تا، بی جا.
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۰ ق.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین - قم، چاپ: دوم، ۱۴۰۹ ه. ق. ج ۲؛ ص ۲۳۷
- فروید، زیگموند، اصول روانکاوی بالینی، نشر ققنوس، بی تا.
- فهادیان، رضا، تربیت برتر، آنچه والدین و معلمان باید بدانند، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۸.
- فقیهی، علی نقی، تربیت جنسی از منظر قرآن و حدیث، بی جا، بی تا.
- فلسفی، محمد تقی، کودک از نظر وراثت و تربیت، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۷.
- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط - بیروت، چاپ: اول، ۱۴۱۵ ه. ق. ج ۲؛ ص ۱۵۶
- فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، ناشر، انتشارات الصدر، تهران، ۱۴۱۵ ق.
- قائمی امیری، علی، حدود آزادی در تربیت، تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان، ۱۳۷۹.
- قرشی سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، ناشر، بنیاد بعثت، تهران، ۱۳۷۷ ش.
- قرطبی، ابی عبدالله محمد بن احمد، دارالکتاب العربی الصناعات والنشر، ۱۳۸۷ ق.
- کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی، خانواده، نشر، میزان، ۱۳۹۲.
- کدیور، پروین، روان‌شناسی تربیتی، انتشارات سمت، چاپ هفتم، ۱۳۸۲.
- کی نیا، مهدی، مبانی جرم‌شناسی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دار الکتب الإسلامیه، تهران، چاپ: چهارم، ۱۴۰۷ ق.
- متقی‌هندی، علی بن حسام الدین، کنز العمال، مکتبه الاسلامیه، بیروت، ۱۳۹۷ ق.
- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، دار احیاء التراث العربی بیروت، چاپ، دوم، ۱۴۰۳ ق.
- محمدی ری شهری، محمد، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم، دارالحدیث، ۱۳۸۷.
- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم، دارالحدیث، ۱۴۲۲ ق.
- محمدی اشتهاردی، محمد، سیره چهارده معصوم (ع)، چاپ چهارم، تهران: ۱۳۸۱ ش.
- مدرسی، هادی، تفسیر هدایت، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، مشهد، ۱۳۷۷ ش.
- مراغی، احمد بن مصطفی، تفسیر المراغی، ناشر، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.

- مصباح‌الشریعه، ترجمه مصطفوی، حسن، منسوب به جعفر بن محمد امام ششم (ع)، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، تهران ۱۳۶۰ ش.
- مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، قم، انتشارات صدرا بی تا.
- مغنیه، محمد جواد، تفسیر الکاشف، ناشر، دار الکتب الإسلامیه، تهران، ۱۴۲۴ ق.
- مفید، محمد بن محمد، الإرشاد، ناشر، کنگره شیخ مفید مکان چاپ: قم، چاپ: اول ۱۴۱۳ ق.
- مقاله، الگوی سلسله مراتب قدرت در خانواده، فصلنامه علوم حدیث، دار الحدیث، ش ۷۰.
- مقداد بن عبد الله سیوری، کنز العرفان، ناشر، قم، انتشارات مرتضوی، ۱۴۲۵ ق.
- مکارم شیرازی، لغات در تفسیر نمونه، ناشر، امام علی بن ابی طالب (ع) قم، ۱۳۸۷ ش.
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ناشر، دار الکتب الاسلامیه، مکان چاپ، تهران، ۱۳۷۴ ش.
- منتسکیو، روح القوانین، ترجمه علی اکبر مهتدی، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۹۵.
- موریس کرنستون، تحلیلی نوین از آزادگی، ترجمه جلال الدین اعلم، بی جا، بی تا.
- مولند، اینار، جهان مسیحیت، محمد باقر انصاری و مسیح مهاجری، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۱.
- میالاره، گاستون، معنا و حدود علوم تربیتی، مترجم: علی محمد کاردان، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ دوم ۱۳۷۵.
- میر عظیمی، جعفر، حقوق والدین، چاپ سوم، قم، رسالت، ۱۳۷۴.
- نراقی، مهدی، جامع السعادات، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، بی تا.
- نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت لاجیاء التراث، ۱۴۱۴ ق.
- نیشابوری حاکم، الحافظ ابی عبد الله، المستدرک علی الصحیحین، المكتبه العصریه، بیروت، بی تا.
- نیکونام، مسعود، رفتار و تمایل جنسی از دیدگاه اسلام، پرتال پژوهشگاه علوم انسانی، بی تا.
- ویرجینیا ستیر، آدم سازی، ترجمه بهروز بیرشک، نشر رشد، تهران، ۱۳۹۱ ش.
- ویلیام گاردنر، جنگ علیه خانواده، برگردان، معصومه محمدی، دفتر مطالعات و تحقیقات زنان، قم، ۱۳۸۷ ش.
- هادی پور، شفیع، نگرشی بر مدیریت اسلامی، نشر آوای نور، ۱۳۹۳.
- الیکسیس کارل، انسان موجود ناشناخته، انتشارات دنیای کتاب، بی تا.